

Egy per rekonstrukciója és az impériumváltás logikája*

Borsi-Kálmán Béla új – monografikus alaposságú – tanulmánykötettel állt elő a magyar és román történelem viszonylatainak vizsgálatában. Az 1918–1922 közötti sorsfordító időszak egyik, látszólag periferikus eseményét, a temesvári „Levente-pört” vizsgálja, s közben kitekint a Bánság (Bánát) viszontagságos történetére. A korábbi történeti kutatás nem emelte fókuszába e perek történetét, de a szerző így is rendre hivatkozhat Ormos Mária és John Lukács tanulmányaira.¹

Több nehézséget is le kellett küzdenie a kutatónak a hosszú anyaggyűjtés és forrásfeldolgozás során. Kezdve azzal, hogy a per iratai a román levéltárakban mai napig nem kutathatók, sőt még az sem biztos, hogy egyáltalán megőrződtek-e. A hatályos román levéltári törvény ugyanis a levéltárakat a belügyminisztérium alárendeltségébe helyezi, így a kutatáshoz különleges engedély szükséges. Mivel konkrét iratokhoz nem jutott, a korabeli írásokból, feljegyzésekből, visszaemlékezésekből és egyéb dokumentumokból – egyes esetekben szépirodalmi alkotások segítségével – igyekszik rekonstruálni a leventepör néven lezajlott eljárásokat. Így különösen hangsúlyossá válnak vizsgálataiban az oral history

* BORSI-KÁLMÁN Béla: *Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör” – az első „irredenta per” – története, 1919–1922*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2020. 592 p.

¹ ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983; ORMOS Mária: *Közép-Európa: Volt? Van? Lesz! A fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007; JOHN A. LUKÁCS: *Budapest, 1900. A város kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.

jellegű források, a visszaemlékezések és beszámolók, továbbá a lapok tudósításai. Talán ezzel is magyarázható, hogy Borsi-Kálmán többször is nekifutott ennek a témának. Ez az összegző jellegű tanulmánykötet a harmadik kísérlete. A korábbi műveit² e témában több szempontból is hiányosnak érezte. Talán ebben a könyvben sikerült a legtöbb szempontból, monografikus alapossággal megvizsgálni a pereket, a Bánát történeti helyét és Temesvár szerepét a román, illetve a magyar történelemben. Az 1919–1922 közötti perek és eljárások egy folyamat kiindulópontjai (a hasonló partiumi perekkel párhuzamosan). Ennek során a soknemzetiségű Temesvár és környéke fokozatosan román többségűvé válik.

De a perekkel kapcsolatosan még fontosabb kérdés: mennyire volt megalapozott a vád? Létezett-e egyáltalán az államellenes összeesküvés, és volt-e magyar (Horthy Miklós környezetéből kiinduló) titkosszolgálati tevékenység? S ezzel összefüggésben megválaszolandó az is, hogy a román politikai vezetés (különösen Alexandru Vaida-Voevod és Iuliu Maniu) mennyire „fújta fel” az ügyet? Mennyiben igyekeztek az ügygel példát statuálni?

Az összefüggések megértése és megértetése végett a szerző fontosnak tartja, hogy az olvasót bevezesse Temesvár és a Temesköz (Bánát) korábbi és részben későbbi történetébe. Sőt emellett az egész ellentmondásos magyar–román viszony változásait is át kell tekintenie az 1850 körüli időszaktól kezdve.³ E kérdéseknek tulajdonképpen még a pör eseményeinek alapos rekonstrukciójánál is nagyobb figyelmet szentel. S persze legalább

² BORSI-KÁLMÁN Béla: *Öt nemzedék és ami előtte következik... A temesvári leventepőr 1919–1920*. Noran Kiadó, Budapest, 2006; BORSI-KÁLMÁN Béla: *Ifj. Niamessny Mihály és a temesvári leventeper (1919–1920)*. Helikon Kiadó, Budapest, 2010.

³ Többször is hivatkozik saját korábbi könyvére a Kossuth-emigrációról és a magyar–román viszonyról, valamint Miskolczy Ambrus témához kapcsolódó tanulmányaira. Például: BORSI-KÁLMÁN Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*, Magvető Kiadó, Budapest, 1984; Uő: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993; MISKOLCZY Ambrus: *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012; Uő: *A szabadság ára. Archaizmus és modernizmus a magyar és román kulturális és politikai térben*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013.

ennyire fontos az eljárásokat megelőző (az első világháborúhoz és a román hadba lépéshez vezető) folyamatok és a következmények (egészen az 1989 decemberi forradalmi eseményekig és napjainkig ívelő) feltárása.

A per szempontjából nem érdektelen megismernünk a Bánát/ Bánság és Temesvár dualizmus kori magyarosodott elitjének származását és összetételét sem. A különböző eredetű asszimilálódott családok közül kiemelten vizsgálja a macedoromán származású elitcsaládokat,⁴ de szót ejt a sváb és szerb eredetű nemzetségekről is. Külön területi egységként elemzi a Bánátot, amelyet bizonyos adottságai még a Partiumtól⁵ és Erdélytől is megkülönböztetnek. Nem véletlenül volt vitatott a Bánát hovatarozása sokáig, sőt még – ha nem is volt realitása – az is felvetődött, hogy valamiféle önálló entitás, afféle „ütközőállam” legyen. A négy nagyobb etnikum (román, magyar, német és szerb) mellett számos kisebb nemzetiség és népcsoport is élt Temesváron és környékén. Borsi-Kálmán külön is elemzi az etnikumok és nemzetiségek arányának változásait a történelem folyamán. A Bánát vidékét (a régi Temesi Bánságot) egy sajátos különálló egységnek tekinti sok szempontból. Azt is külön vizsgálja, volt-e a történelem folyamán sajátos „bánáti” identitás vagy ethosz. Nagy kérdés, hogy a nemzeti öntudat erősödése és a nacionalizmusok megjelenése nem borította-e fel a 19. század közepétől a Bánát vidékén a nemzetiségek közötti egyensúlyt.⁶ S az is kérdéses, hogy a különböző irányú asszimilációk mennyire borították fel

⁴ Ennek azért van a tárgy szempontjából jelentősége, mert mind a Niamessny, mind a Manaszy család részben elgörögösödött macedoromán (cincár) eredetű volt, amely teljesen beolvadt a bánáti magyar nemességbe. A makedónvlach eredetű polgári-értelmiségi családok nagy számban asszimilálódtak a román szellemi-gazdasági és politikai elitbe is, különösen a havasalföldi (olténiai) területeken.

⁵ A partiumi területek (az úgynevezett „Részek”) is elég tarka nemzetiségi képet mutattak. De a Bánát (Temesvár és környéke) még ennél is sokszínűbb volt, különösen a századok során sokfelől érkező betelepülő miatt.

⁶ A 19. század folyamán – főleg az 1848-as forradalom kirobbanása után – kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek. A Bánát nemzetiségi (román, német és szerb) lakossága erősen megosztott volt a magyar szabadságharcra kapcsolatban. Mindenesetre kevésbé ellenségesen reagált rá, mint az erdélyi vagy a délvidéki nemzetiségi lakosság.

a harmóniát egy családi közösségen belül, vagy egy kisebb vagy nagyobb településen. A szerző valószínűsíti, hogy a nemzetiségi keveredésnek és a magyarok kisebbségbe kerülésének fő oka a hosszú török uralom. Az 1552–1716 között regnáló oszmán hatalom a régi lakosság jelentős részét elűldözte vagy megsemmisítette. A korábbi települések elnéptelenedtek vagy lakosságuk teljesen kicserélődött.

A török uralom utáni újjáépítés egy erősen elnéptelenedett térségben kezdődött. Az 1720 utáni politika sokáig elsősorban katolikus német (sváb) lakosság betelepítésére irányult. Magyarok sokáig nem is települhettek be a Bánátba, még a szerb, illetve román telepesek érkezését is könnyebben engedélyezték. Az 1716 és 1779 között fennálló Temesi Bánság, majd az 1850 és 1860 között létező Szerb Vajdaság kifejezetten csökkentette (hivatalból is) a magyarok arányát.

Borsi-Kálmán leventepör-vizsgálata során a negyvennégy érintettből igyekezik – mind a felnőttek, mind a diákok esetében – a főbb vádlottakra koncentrálni. A diák- és fiataalkorú vádlottak közül érthetően az elsőrendű vádlott, ifj. Niamessny Mihályt („Mackót”, 1902–1925) emeli ki, akinek alakját és a pört a *Villámlik messziről...* című visszaemlékezés és a *Kislányok a nagy viharban* című ifjúsági regény is megörökíti. Az irodalmi feldolgozások bizonyos mértékig idealizálják-legendásítják főhősüket, ám a szabadulása után Magyarországra kerülő fiatalember alakját az érte mentőakciót szervező édesanyja⁸ is megörökítette az 1930-as években,⁹ ami még kérdésesebbé teszi azok objektivitását. Korai halála – mindössze 23 éves volt, amikor életét vesztette – is egyfajta „glóriát” vont alakja köré. Borsi-Kálmán

⁷ Miután anyja mentőakciójának köszönhetően szabadlábra helyezték, statáriális úton elítélték. A megismételt tárgyaláson a polgári bíróság felmentette, ám egy újabb letartóztatástól tartva Magyarországra szökött, ahol csatlakozott a leventemozgalomhoz, és katonai tanulmányokba kezdett.

⁸ Manasz Margit (Niamessny Mihályné) (1877–1947) írónő, úriasszony, ifj. Niamessny Mihály anyja. Fiával ő is áttelepül Magyarországra. Herczeg Ferenc baráti körének tagja, a területi revízió híve.

⁹ NIAMESSNY MANASZ Margit: *Villámlik messziről*. Új Idők, Budapest, 1932; NIAMESSNY MANASZ Margit: *Kislányok a nagy viharban*. Szent István Társulat, Budapest, 1937.

éppen ezért nagy erőfeszítéseket tesz a valódi portré rekonstruálására. Bár kitér a felnőtt vádlottak – jelentős részük katonatiszt – sorsára is, az olvasó mégis úgy érezheti, „Mackó” és a diákok a tulajdonképpeni „főhősök” a műben.

Mindenekelőtt az a kérdés foglalkoztatja kutatásai során: mennyire volt megalapozott a vádirat „irredenta összeesküvést” feltételező teóriája, valamint kinek és mennyi haszna volt – ha volt – a perből és az azt követő eljárásokból. Az összeesküvés, legalábbis a szervezkedés tényét még a vádlottak közül is kevesen tagadták, ám állították, hogy még a románok bevonulása előtt, 1919 júliusában, a fenyegető bolsevik veszély (a Tanácsköztársaság) ellen kezdtek el szervezkedni.

Borsi-Kálmán úgy értékeli, hogy bár az irredentizmus perek tartalmaztak koncepciós elemeket, a vád alapjában véve megalapozott volt. A leventék és a régi osztrák–magyar k. u. k. tisztikar tagjai, soraikban a postatisztekkel, ténylegesen vissza akarták csatolni Magyarországhoz Temesvár és a Bánát területét.

Az ügyetlenül konspiráló (részben még kiskorú) – formailag „az újra feltámadó bolsevista veszély” ellen szervezkedő – összeesküvők közé hamar beépítette embereit a román elhárítás (köztük átállt, főleg német származású, magyarul jól tudó ügynököket).¹⁰ A szervezkedést román oldalról különböző eszközökkel igyekeztek manipulálni a későbbi látványos „leleplezések” érdekében.

Ugyanakkor le kell szögezni, amikor a leventepör és az irredenta perek megindultak, mind a Bánság, mind Partium és Erdély formálisan Magyarországhoz tartozott, hiszen a román területfoglalásokat még semmilyen nemzetközi szerződés sem szentesítette. Így a románok eljárásaikban csak a gyulafehérvári gyűlés után, 1918. december 2-án megalakult, Maniu vezette Consiliul Dirigent (Kormányzótanács) statáriális rendelkezéseire hivatkoztak, melyeket időről időre meghosszabbítottak s kiter-

¹⁰ A konspiráció mindig is gyenge pontja volt a magyar titkos szervezkedéseknek. A német származású (sváb és szász) lakosság elitjének nagyobb része 1919 januárja után (a megyesi szász gyűlés határozatait követően) főleg Erdélyben és a Partiumban, de később a Bánátban is fokozatosan a románok mellé állt.

jesztettek. Ez szolgált a perek és az eljárások – vitatható – „jogi alapjául”.

Már a korábbi néhány hónapos, átmeneti szerb megszállás alatt történtek kísérletek az ellenállásra és a szervezkedésre. De mindez akkor vált komolyabb konspirációvá és kapott lendületet, amikor eldőlt, hogy Temesvár és a Temesköz nagy része Romániához kerül. A szervezkedők azzal védekeztek, hogy eredetileg a szerb kivonulás és a román bevonulás közötti interregnum idején felmerülő – újra bánáti tanácsköztársaságot¹¹ létrehozni akaró – bolsevik (vörös) uralom veszélye ellen kezdtek el szervezkedni. Ezt az indokolást végül a román bíróság az újabb tárgyaláson (nem statáriális bíróság előtt) – kizárólag a kegyesrendi diákok (leventék) esetében – el is fogadta, és felmentette őket.

Román oldalon eleinte a Siguranța (titkosszolgálat), a csendőrség és a „kemény kéz” hívei domináltak. A nemzetközi tiltakozás és a magyar s magyarországi mentőakciók hatására (valamint részben a határok bizonytalansága miatt is) ez a radikális álláspont enyhült. A román fél végig ingadozott a kemény megtorlás (több halálos ítélet és súlyos börtönbüntetések) és az enyhe bánásmód (felmentések és amnesztia) között. Végül egy sajátos kompromisszumos megoldás jött létre. A statáriális bíróság előtt kemény ítéletek születtek (több halálos ítélet, börtön a diákoknak is, többeknek kényszermunka), ám ezt egy második eljárásban enyhítették (a leventék esetében felmentésre), majd később királyi kegyelemmel eltörölték.

A leventéket letartóztatásuk után – vallatásukkor – többször is megverték. Sokan e kínzásoknak tulajdonították ifj. Niamessny Mihály későbbi betegségét és korai halálát. Így tehát a pör és a további irredenta perek – a későbbi enyhítések ellenére – mara-

¹¹ Bánági Köztársaság: 1918. október 31-én létrejött helyi entitás Róth Ottó szociáldemokrata ügyvéd vezetésével, amelyet a szerb erők levertek, és 1919. február 20-án megszűnt. Később, a szerb hadsereg kivonulása után, 1919 júliusában újra felvetődött a megalakításának gondolata, de a román bevonulás ezt végképp megakadályozta. A leventepör vádlottjai is azzal védekeztek, hogy még a „tanácsköztársaság” újjáalakulása ellen kezdtek szervezkedni.

dandó következményekkel jártak,¹² s nem csak a vádlottak további sorsát illetően.

A magyar félnek nem sikerült „revansot” vennie a korábbi veszteségekért. De vajon a román oldalnak tényleg valódi sikert hoztak ezek az irredenta perek? Borsi-Kálmán igyekszik felviláncolni a román fél különböző politikai csoportjainak motívumait is. Ha nem is volt annyira mély a megosztottság, ezen az oldalon is éles viták folytak. Az biztos, hogy az újabb román követelések eltúlzott volta és a „magyar irredentizmus” gyakori felemlegetése egy idő után visszaütött. Talán ez is érvként szolgált a Tiszántúl hovatarozása kapcsán Versailles-ban.

A kutató elemzéseiben érzékelteti: bár rövid távon s látszólag hasznot húzott belőle, hosszú távon kontraproduktív volt a levanteper a román politikai elitnek is. Növelte a feszültséget, és a megtorlás logikáját erősítette, a fokozatos enyhítések ellenére. Főleg Juliu Maniu¹³ és Alexandru Vaida-Voevod¹⁴ nyilatkozatait és álláspontjának változásait vizsgálja alaposan magyar–román viszonylatban, de – elsősorban fia visszaemlékezései alapján – Ion Constantin Brătianu álláspontjának változásaira is rátekingt.

Borsi-Kálmán igyekszik a maguk teljességében feltárni a levanteper és az irredenta perek mögött meghúzódó politikai és ideológiai mozgatórugókat mind a magyar, mind a román politikai-katonai vezetők esetében.

Az új monografikus tanulmánykötetnek még egy fontos adaléka van a levanteperéről: a szerző beleírja művébe a részletes keletkezéstörténetet, a kutatás dokumentált történetét. Azaz túl a bővített jegyzetanyagon, az új dokumentumok és szempontok

¹² A levanteper és az irredenta perek után megkezdődött a bánsági elitek magyarosodási folyamatának visszafordítása. Főleg a német (sváb) származásúak nagy részének átállásával és a kezdődő románosítással új folyamat bontakozott ki, amelynek során a Bánát fokozatosan elvesztette a dualizmus idején felöltött magyar jellegét. A folyamat az 1950-es években vált végképp visszafordíthatatlanná.

¹³ Juliu Maniu (1873–1953) erdélyi román politikus, jogász, később miniszterelnök, a Román Nemzeti Parasztpárt elnöke.

¹⁴ Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950) erdélyi származású román politikus, képviselő, majd miniszterelnök.

felvetésén, ezzel is bővül az új kötet a korábbi (2006-os és 2010-es) változatokhoz képest.

A 2020-as monografikus kötet a 2010-es változathoz képest így mutatja be a részletes és fordulatos kutatástörténetet is. E munka – egy ismerős kisebbségkutató által ajánlott – az Országos Széchényi Könyvtárban, a zárolt anyagok között lapangó tanulmánykötet (Jakabffy Elemér–Páll György: *A bán-sági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*) olvasásával indult. Innen jutott el Niamessyné Manasz Margit memoárjáiig és a többi kortárs munkáig. A kiadványok jelentős részét a bánáti születésű Herczeg Ferenc¹⁵ által vezetett Magyar Revíziós Liga és a hozzá kötődő kiadók tették közzé.

A tanulmánykötetek és tudományos kiadványok mindaddig kevés anyagot tartalmaztak a levantepeőről és az úgynevezett magyar irredenta perekről. Ezen pereket inkább szépirodalmi művek, memoárok és kortárs vagy nem sokkal későbbi cikkek taglalták. Innen – és baráti sugalmazásokból – eredt a levantepeőr megírásának terve. A 2006-os első változat után ez bővült ki új adatokkal a 2010-es második variációban, majd ez vált teljessé újabb hivatkozásokkal, a történeti kontextussal s kitekintéssel, valamint a kutatás történetével a harmadik, 2020-as, immár monografikus igényű változatban. A legutóbbi változat szerkezetében különösen hangsúlyos a kutatástörténet, és kiemelt hangsúlyt kapnak a további kutatásra inspiráló (részben megrendelő és biztató) segítőtársak, például Osváth György.¹⁶ Osváth szerepe különösen fontos a levantepeőről szóló monográfia megszületésében. Több fontos szála ő hívta fel a kutató figyelmét. Bár a végső változat megjelenését már nem érte meg, sok adalékkal szolgált a könyvhöz. Főleg a levantepeőr különböző szintjeivel és epizódjaival kapcsolatosan. Talán az ő ösztönzésének is köszönhető, hogy Borsi-Kálmán Béla ennyire elmélyült a témában, s ennyi időt áldozott a kutatásra. Valószínűleg az is Osváth György és Vajay Szabolcs hatásának köszönhető, hogy a pör kutatásán be-

¹⁵ Herczeg Ferenc (1863–1954) író, újságíró, politikus. Az *Új Idők* főszerkesztője és a Magyar Revíziós Liga elnöke, Tisza István barátja és harcostársa.

¹⁶ Osváth György (1931–2017): diplomata, üzletember, a Niamessny család közeli rokona.

lül ilyen jelentős hangsúlyt kapott ifj. Niamessny Mihály alakja és a Niamessny és Manaszy családok története. De hozzájárultak ehhez a kutatási körülmények, az oral historyra és az irodalmi feldolgozásokra s visszaemlékezésekre való nagy ráutaltság is.

Viszont éppen ezért úgy érzem, Borsi-Kálmán Béla új szemléletű és a további kutatások szempontjából fontos könyvet tett le az asztalra. Egyszerre sikerült kontextusba helyeznie a leventepört és az irredenta pereket és megrajzolnia a Bánát (Temesvár és környéke) sajátos, originális történeti arculatát.

Marczinka Csaba